

De Amsterdamse Klokkengieterij onder Fremy 1681 - 1699

door Laura Meilink-Hoedemaker

Naar een voordracht voor de World Carillon Federation, Antwerpen 2014.

Scan van een artikel in Klok en Klepel het orgaan van de Nederlandse
Klokkenspel-Vereniging

Nummer 121 - januari 2015, blz 9 t/m 21

De Amsterdamse klokkengieterij onder Fremy - 1681-1699

door Laura J. Meilink-Hoedemaker

De Amsterdamse klokken- en geschutgieterij van François en Pieter Hemony zoals deze werd geschilderd door Van den Eekhout, een leerling van Rembrandt (Topgrafische atlas, Gemeente archief Amsterdam).

Twee publicaties uit de 19^e eeuw behandelen activiteiten van de klokkengieters Mammes en Claude Fremy: Jansen schreef in 1895 een boekje over de klokken in de Haagsche toren. Zowel Mammes als Claude speelt daarin een rol. Bruinvis publiceerde in 1889 een monografie over het klokkenspel dat Claude Fremy voor Alkmaar goot. Beide schrijvers gebruikten primaire bronnen, maar zijn spaarzaam met verwijzingen. Ook in de twintigste eeuw is er over Fremy geschreven. André Lehr behandelt in verschillende stadia van zijn publicitaire loopbaan de activiteiten van de Fremy's, dankbaar gebruik makend van bovengenoemde publicaties. Ook Lehr vermeldt weinig primaire bronnen. Verder vindt hij Claude Fremy een prutser en is hij van mening dat het niet de moeite waard is aan het leven en de werken van de Fremy's een studie te wijden.¹ Rein Verhagen schreef in 1989 een monografie over de Amsterdamse organist Sybrand van Noordt, een tijdgenoot van Claude Fremy en nog in 2013 verscheen zijn studie over de organistenfamilie Van Blankenburg. Verhagen bewandelt weliswaar veel zijsporen, waaronder enkele naar Fremy, maar altijd met nauwkeurige vermelding van zijn primaire bronnen. Met deze vier schrijvers Bruinvis, Jansen, Lehr en Verhagen als wegwijzers en na nieuw onderzoek in de verschillende stadsarchieven kwam dit artikel tot stand. Misschien moeten wij André Lehr gelijk geven en kunnen wij Claude Fremy als klokkengieter niet rehabiliteren, maar in ieder geval wordt met deze publicatie het gat in de geschiedschrijving van de Amsterdamse klokkengieterij in het einde van de 17e eeuw, tussen Hemony² en De Grave³, gedicht.

1680 - Proloog

De drie zonen van Mammertus Fremy Sr, een reizende klokkengieter uit Noord-Frankrijk, volgden hun vaders voetsporen.⁴ Jan (1642-1705), de oudste zoon, stichtte in Amsterdam een gezin en verhuisde in 1679 naar Woensel bij Eindhoven om daar een bedrijf te beginnen. Het lijkt er op dat de tweede zoon, Claude (1646-1699) bij Hemony in de leer geweest is, alhoewel een harde verwijzing daarnaar ontbreekt. Van de derde zoon, Mammes (1651-1684), staat vast dat hij werd opgeleid in de stads klok- en geschutgieterij van Amsterdam, die destijds onder leiding stond van hun ooms François en Pieter Hemony, neven van hun vader. Pieter Hemony noemt zijn neefje Mammes een goede maker van vormen en een van de beste medewerkers ooit.⁵

Toen Pieter Hemony (1619-1680) op 17 februari 1680 overleed, dertien jaar na de dood van zijn broer François (1609-1667), werd het werk in de Amsterdamse gieterij tijdelijk voortgezet door deze neef Mammes Fremy. Uit dit jaar 1680 zijn twee luidklokken van Mammes Fremy bekend: in Buiksloot en in Bennebroek.⁶

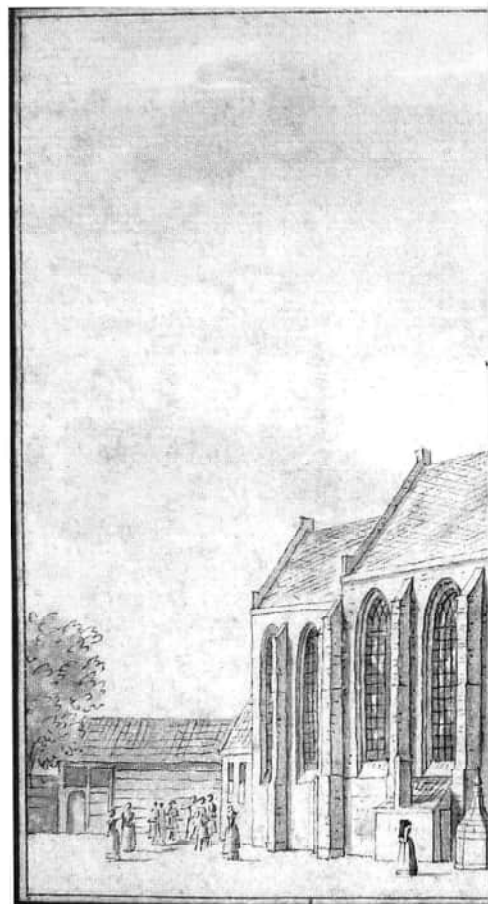
Mammes Fremy 1680, detail van de luidklok in Buiksloot
Tekening door B. Bijtelaar, 1943 Stadsarchief van Amsterdam

1681 - Leiden en Purmerend

Mammes' eerste karwei was het voltooien van het klokkenspel voor het stadhuis van Leiden, dat Pieter Hemony uit voorraad had geleverd. Willem Sprakel werd gecontracteerd voor de inrichting op het bestaande speelwerk.⁷ Leiden wilde er een basoctaaf bij, dat Mammes Fremy in 1680 heeft gegoten, en dat in 1681 met hem werd afgerekend.⁸ We hebben geen indruk van hun kwaliteit, omdat ze in 1929 verloren gingen bij een brand. De schrijver A. Loosjes vermeldt ze wel in 1916, maar zonder enige kwalificatie.⁹ Op 31 juli 1681 sloten Mammes Fremy en het stadsbestuur van Purmerend een overeenkomst voor een klokkenspel met 25 klokken. Het moest het klokkenspel in de Grote Kerktoren vervangen dat in 1674 bij een torenbrand verloren was gegaan. Op 10 juli 1679 was over deze opdracht nog onderhandeld met Gerard

Stadhuis Leiden met klokken
van P. Hemony en M. Fremy
Foto uit Loosjes 1916

Koster, maar deze overleed in november van datzelfde jaar. Zodoende kwam Mammes Fremy in beeld bij Purmerend. Voor het uurwerk en automatisch speelwerk ging Purmerend op 12 november 1681 in zee met de Haarlemse uurwerkmaker Willem Sprakel.¹⁰ Zijn bestek is gebaseerd op hergebruik van delen van het uurwerk en de speeltrommel.¹¹ Al op 12 juni 1682 was het karwei geklaard en rekende de stad af met Sprakel.¹² Dit carillon bestaat niet meer, omdat het in 1870 voor schroot werd verkocht.

1681 - Amsterdam - samenvoegen van twee gieterijen

Na het overlijden van Pieter Hemony besloot het stadsbestuur van Amsterdam de gieterij van Hemony aan het Molenpad samen te voegen met die van Gerard Koster aan de Lijnbaansgracht.¹³ Koster was al op 15 november 1679 overleden en toevallig waren nu beide klokkengieterijen zonder leiding. De stad was de eigenaar van de beide gebouwen. De Vroedschap besloot de gieterij aan het Molenpad te verkopen en aan de Lijnbaansgracht verder te gaan. Mogelijk speelden veiligheidsaspecten een rol bij deze keuze. Mammes Fremy werd benoemd tot stads klok- en geschutgieter. Hij moest het bedrijf overhevelen van het Molenpad naar de Baangracht. Net als bij de Hemony's, hadden opdrachten voor de stad Amsterdam voorrang boven werk voor derden.¹⁴ Nieuw was het feit dat Mammes

Gereformeerde kerk van Purmerend met klokken van M. Fremy
Tekening cornelis Pronk Anno 1727. Waterlands archief

Fremy huur moest betalen, ingaande 1 november 1681. Het lijkt erop dat Mammes de eerste keer die vereiste 600 gulden niet kon opbrengen en Lehr veronderstelt dat dat voor Mammes Fremy een reden was een maatschap aan te gaan met zijn broer Claude, zodat ze de vaste lasten konden delen.¹⁵

In datzelfde jaar 1681 informeerde de Utrechtse stadsbeiaardier Johan Carel Valbeek in de Amsterdamse gieterij naar de mogelijkheden voor een nieuw carillon voor de Sint Janskerk in zijn stad. Hij bezocht de klokkengieters op 22 maart en 12 september 1681. In zijn verslag aan de Utrechtse stadsbestuur gebruikt hij het meervoud 'klokkengieters' wat aangeeft dat de broers Fremy daar inderdaad allebei aanwezig waren. In 1682 reisde Valbeek naar Purmerend om daar het nieuwe klokkenspel te bekijken en te beluisteren. Maar wat er ook gebeurd is, de Utrechtse Sint Jan heeft nooit een carillon gehad.¹⁶ In 1681 goten Mammes en Claude Fremy samen twee luidklokken voor Rijswijk.

1682 - Den Haag (deel 1)

Nadat in 1682 het klokkenspel voor Purmerend gereed gekomen was, ging Mammes Fremy op jacht naar nieuwe opdrachten. Op 2 oktober 1682 offereerde hij aan Den Haag een carillon van 27 klokken. Hij kreeg inderdaad de opdracht maar hij slaagde er niet in het eerste octaaf klokken vóór Kerstmis op te leve-

ren, zoals in het contract stond. Bovendien kreeg het stadsbestuur de indruk dat niet Mammes, maar zijn broer Claude Fremy de werkelijke klokkengieter was. Zij verklaarden Mammes voor bedrieger. Hoe het ook zij, voor het Haagse stadsbestuur was het een reden de contacten met beide broers te beëindigen en het contract met Mammes Fremy op te zeggen.¹⁷ Er zijn geen Fremy luidklokken met het jaartal 1682 bekend.

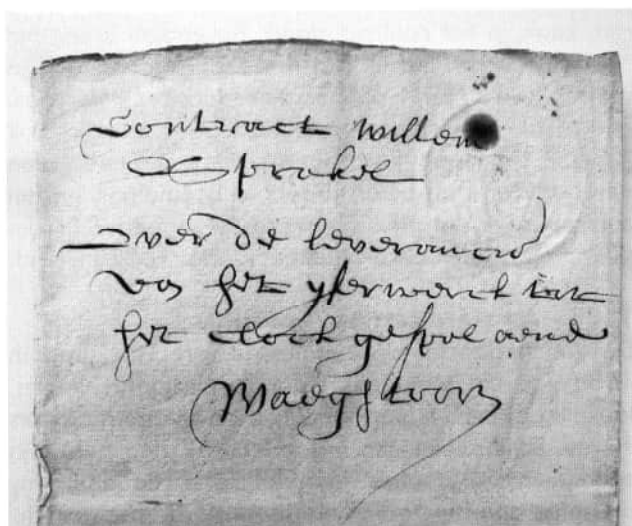
1683 - Amsterdam: het bedrijf

De Amsterdamse klokkengieterij verhuisde pas in 1683 van het Molenpad naar de Baangracht.¹⁸ En, toevallig of niet, ergens eind 1683 overleed Mammes Fremy. Er is alleen een indirecte verwijzing naar zijn overlijden.¹⁹ Vanaf dit moment stond Claude Fremy als enige aan het hoofd van de Amsterdamse gieterij. Het gieterssignatuur op luidklokken uit deze periode bevestigt de drie stadia van leiding over de klokkengieterij: Mammes alleen, Mammes en Claude samen en ten slotte Claude alleen.²⁰ In 1686 was de herbouw van de ovens aan de Baangracht nog niet voltooid. Daarom kreeg Claude Fremy in dat jaar nog enige huurverlaging.²¹ Broer Jan Fremy kreeg in 1682 van het stadsbestuur van Eindhoven een opdracht voor zestien speeldklokken.

De gieterij van Koster aan de Baangracht

1. Lehr Pb 212 en Lehr FPH 94.
2. Lehr FPH.
3. Meilink 2011.
4. Zie Bijlage 1.
5. Lehr 2004, 92. Pieter Hemony aan Antoine de Loose, 19 juli 1677.
6. Van Nieuwenhoven.
7. GA Leiden. SA 4202, p. 57 Hemony op 6 november 1679 en p. 58 Sprakel op 10 november 1679.
8. GA Leiden. SA 3043 Rekening van de Thesaurier 1681, p. 242.
9. Loosjes 119.
10. GA Purmerend. SA 253.
11. GA Purmerend. SA 253.
12. GA Purmerend. SA 253.
13. GA Ams Reso Vr, deel 4 = 1671-1683.
14. Lehr FPH 84: 16 July 1681.
15. Lehr FPH 85 citeert Verhuurboek 1 november 1681.
16. vd Hul 283, citeert GA Utrecht ASU II, no 1260 (1684/85).
17. Jansen 27-29 citeert Reso Burg 2 oktober 1682.
18. GA Ams Reso Tresor 5039, deel 7, p. 106, 14 juli 1683.
19. Lehr in Klok & Klepel nr 15, 1974, p. 7. Onderzoek in Amsterdamse archieven levert geen datum van overlijden of een begrafenis op.
20. Zie bijlage 2.
21. GA Ams Reso Tresor 5039, deel 7, p. 189, 4 april 1686.

Contract met uurwerkmaker Willem Sprakel 17 oktober 1684

Het contract vermeldt dat het transport van de klokken uit Amsterdam naar Eindhoven voor rekening van Eindhoven kwam. Dit betekent dat de klokken in Amsterdam werden gegoten. Zij dateren van 1686 en komen dus van de nieuwe locatie aan de Baangracht. Dit klokkenspel bestaat niet meer; het werd in 1726 vergoten door Alexis Jullien uit Lier.²²

1684-1685 - Alkmaar: contract en gieting

In 1684 had het stadsbestuur van Alkmaar een financieel meevallertje, waarop het stadsbestuur besloot het klokkenspel in de Waagtoren te vervangen. Bijna vanzelfsprekend wendden zij zich tot de Amsterdamse gieterij en kwamen terecht bij Claude Fremy die ze uitnodigden voor een bezoek aan Alkmaar. Op 27 september 1684 werd een overeenkomst gesloten voor het maken en leveren van een klokkenspel van drie octaven, 35 klokken.²³ Voor de maten en gewichten viel Claude Fremy terug op tabellen van Pieter Hemony. Dank zij publicaties van Quirinus van Blankenburg en Jurriaan Spruyt kunnen wij nog over deze tabellen beschikken.²⁴

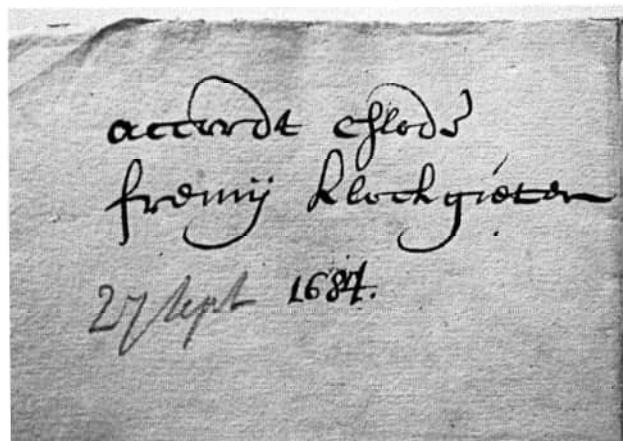
Het stadsbestuur van Alkmaar sloot op 17 oktober 1684 een contract met de Haarlemse uurwerkmaker Willem Sprakel voor het ijzerwerk om de klokken op te hangen, voor de inrichting van het handspel en voor het automatische speelwerk met een speeltrommel.²⁵

Op 15 december 1684 waren de oude klokken al uit de toren verwijderd. Zij werden in januari 1685 over het ijs van de Zuiderzee vervoerd naar Amsterdam. In maart volgden de slagklokken over water. Het gieten van de klokken vond pas in de zomer van 1686 plaats, twaalf grote klokken in juni en de overige 23 in augustus.²⁶ Met het oog op de verrekening van oud met nieuw metaal woog Fremy de oude klokken op de weegschaal in zijn giethuis, berekende en noteerde de overeenkomstige geldwaarde en tekende hij een briefje voor ontvangst van de oude klokken en het aanvullend geldbedrag.²⁷

Intussen stond het bedrijf allerm minst stil. Luidklokken

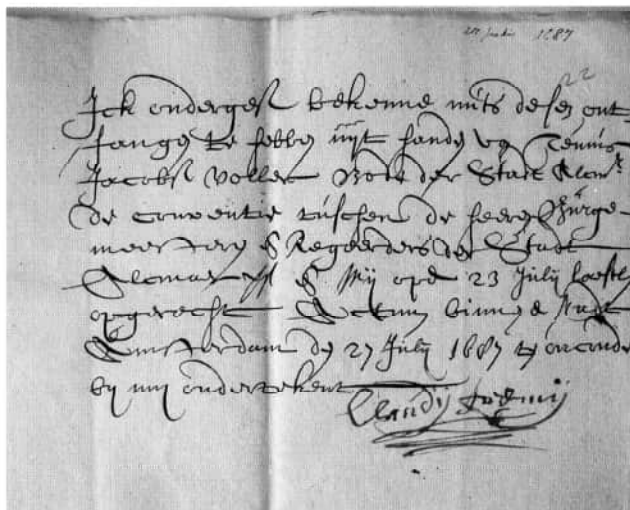
De Waagtoren te Alkmaar, Loosjes 1916

Contract met klokkengieter Claude Fremy, 27 september 1684

voor Abbekerk en Leidschendam dateren uit de periode 1684-1685. Een klokje in het carillon van Oudewater met het jaartal 1684 moet wel in 1702 door Jan Albert de Grave aan het klokkenspel aldaar zijn toegevoegd, waarbij hij dan een Fremy-klokje uit de ateliervoorraad gebruikte.

Ook op het persoonlijke vlak waren er ingrijpende gebeurtenissen. In 1685 trouwde de toen 38-jarige Claude Fremy met de 20-jarige Catarina ten Wege.²⁸

Amsterdam 27 juli 1687: Claude Fremy bevestigt dat hij de conventie tot ontbinding heeft ontvangen

1686-1687 - Alkmaar: stemmen en keuren van de klokken

Het stemmen van de klokken was gepland voor november 1685, maar tot ongenoegen van de burgemeesters van Alkmaar schoot dat niet op. In februari 1686 had Fremy pas tien klokken gereed. Als reden voor de vertraging voerde hij aan dat hij voor Amsterdam een kanon moest gieten en uitboren. De burgemeesters van Alkmaar vonden dit niet loyaal van hun Amsterdamse collega's.²⁹

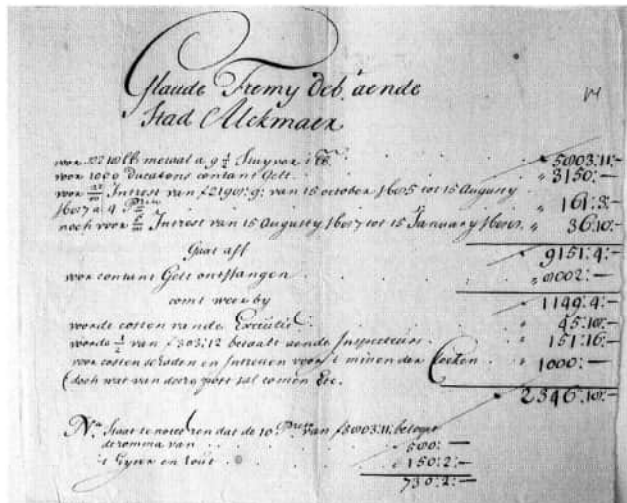
Zoals gebruikelijk werden de klokken voor Alkmaar eerst in de gieterij in Amsterdam gekeurd door ervaren musici. Het eerste onderzoek werd uitgevoerd door vijf deskundigen.³⁰ In hun verslag van 20 september 1686 luidde hun oordeel negatief. Fremy probeerde daarop de klokken te verbeteren door ze op de draaibank uit te draaien. Een tweede keuring, op 8 oktober 1686 werd uitgevoerd door bijna dezelfde groep deskundigen en opnieuw was het oordeel negatief. Bovendien spraken zij nu hun twijfel uit over de goede afloop van dit project, want zij hadden vastgesteld dat Fremy geen gevoel voor toonhoogtes had.³¹

Het Alkmaarse stadsbestuur trok zijn consequenties uit dit rapport en machtigde in oktober 1686 de Amsterdamse advocaat Arnold Vingbooms de stad Alkmaar in toekomstige onderhandelingen met Fremy te vertegenwoordigen en hem eventueel voor het gerecht te dagen.³² Vingbooms eiste van Fremy dat deze ofwel een goed carillon zou opleveren, ofwel geld en klokspijs zou teruggeven.³³

Opnieuw was er vertraging in de gieterij omdat Fremy voorrang moest geven aan een opdracht uit Amsterdam.³⁴ Nu ging het om de vervanging van een gescheurde luidklok in de Westertoren.³⁵

Fremy probeerde opnieuw de Alkmaarse klokken te verbeteren, dit keer bijgestaan door een organist, Bongers genaamd.³⁶ Bedoeld wordt Gijsbert Bongaerts, organist van de Waalse Kerk in Amsterdam.

³⁷ Een derde keuring namens Alkmaar vond daarna plaats op 28 december 1687. Het rapport van 4 januari 1687 luidde opnieuw negatief.³⁸

Amsterdam 1688: Financiële afwikkeling met Claude Fremy

Fremy overlegde nu met advocaat Vingbooms over nog wat uitstel. Het stadsbestuur van Alkmaar legde het besluit hierover geheel in handen van Vingbooms.³⁹ Kennelijk werd dat uitstel toegestaan. Op 27 februari 1687 organiseerde Fremy zelf een keuring, net als anders door musici, maar nu door hemzelf gevraagd, wat resulteerde in een positief rapport.⁴⁰ De uurwerkmaker Willem Sprakel had intussen zijn werkzaamheden ter voorbereiding van het inhangen van de klokken voltooid en uitte bij schrijven van 8 maart 1687 zijn zorgen over de trage voortgang, omdat hij andere werkzaamheden moest inplannen.⁴¹ Al deze besognes beletten Claude Fremy niet in 1686 luidklokken voor Amsterdam en Haarlem en in 1687 het klokkenspel voor Leeuwarden te gieten.⁴²

22. De Lange 1972 en 1974.

23. GA Alkmaar 1848, p. 1 en 2.

24. Zie Bijlage 3.

25. GA Alkmaar 1848, p. 4 voor het ijzerwerk en p. 5 voor de speeltrommel.

26. Bruinvis 28. Bruinvis heeft geen primaire bron, vermeldt 1685 en twijfelt aan dit gegeven. Mijn onderzoek toont aan dat de klokken in 1686 zijn gegoten.

27. GA Alkmaar 1848, p. 7, 15 oktober 1685.

28. GA Ams DTB 530 f 266.

29. GA Alkmaar dossier 1848, p. 8.

30. GA Alkmaar dossier 1848, p. 11. Rapport op 20 September 1686.

Deskundigen: vier organisten (Backer uit Amsterdam, Slegtenhorst uit Leiden, De Wit uit Alkmaar en Nuijts uit Amsterdam) en een orgelmaker (Duijtschot).

31. Rapport 8 oktober 1686 bij notaris Laurentius. GA Ams NA 4490, 8 oktober 1686. Vier organisten (Nuijts uit Amsterdam, Slegtenhorst uit Leiden, De Wit uit Alkmaar, Dusart uit Haarlem) en de priester Claren.

32. GA Alkmaar dossier 1848, p. 13, 10 oktober 1686.

33. GA Alkmaar Res. Vrsch. SA 107 f 255, 19 oktober 1686.

34. GA Alkmaar dossier 1848, p. 10, 27 december 1686 en GA Alkmaar SA 108, p. 1, 4 januari 1687.

35. GA Ams Reso Tresio deel 8, p. 2, 14 oktober 1686.

36. GA Alkmaar 1848, p. 10.

37. Verhagen 2013.

38. Het rapport is op 4 januari 1687 door de Burgemeesters besproken. GA Alk Res. Vrsch. SA 108 f 1.

39. GA Alkmaar SA 108 p. 4v, 9 februari 1687.

40. GA Ams NA 5780 Notaris Van Paddenburg 27 februari 1687. Zes musici (Dusart uit Haarlem, Soupart uit Rotterdam, Kempfer uit Kampen, Pelt uit Haarlem, Anders uit Amsterdam, en Verbeek uit Amsterdam).

41. GA Alkmaar dossier 1848, p. 17.

42. Van Nieuwenhaven.

1687 - Ontbinding van het contract Alkmaar - Fremy en financiële afwikkeling

Hoewel het stadsbestuur van Alkmaar al min of meer had besloten het contract met Fremy te verbreken, liet de afwikkeling nog enige tijd op zich wachten. Op 3 mei 1687 verklaarde Fremy bij de notaris dat hij de integriteit van de keurmeesters van Alkmaar in twijfel trok en dat ze de door hemzelf benoemde deskundigen in getal overheersten.⁴³ Ook een laatste door Fremy georganiseerde keuring kon het tij niet keren. De deskundigen rapporteerden aan de organist.⁴⁴ Het verslag werd op 20 mei 1687 in de Vroedschap besproken waarbij het besluit viel definitief met Fremy te breken op grond van wanprestatie.⁴⁵ Op 3 juni 1687 bracht Vingbooms de zaak voor de Amsterdamse rechtbank. De uitspraak op 16 juni 1687 was ten gunste van Alkmaar.⁴⁶ Dit vonnis lag gevoelig bij de schepenen van Amsterdam, omdat zij enerzijds Fremy veroordeelden, anderzijds hem als stads klok- en geschutgieter in ere moesten houden.⁴⁷ Fremy werd veroordeeld tot het terugbetalen van klokspijs en een som gelds.

Voor het zover was deed Claude Fremy een allerlaatste poging de opdracht te behouden en stelde voor de klokken op zijn kosten en risico in de Waagtoren van Alkmaar op te hangen, zodat ze beoordeeld konden worden op hun definitieve plek.⁴⁸ Maar op 24 juni 1687 wees het stadsbestuur Fremy's voorstel af.⁴⁹ Het zou na drie afwijzingen belachelijk zijn nog verder met Fremy te onderhandelen over zijn klokken.⁵⁰ Er werd een verklaring van ontbinding opgesteld en aan Fremy overhandigd, waarvoor hij op 27 juli 1687 een bewijs van ontvangst tekenende.⁵¹

Als een laatste stuiptrekking liet Fremy na onderzoek op 8 en 9 augustus 1687 enkele deskundigen op 10 augustus 1687 bij een notaris verklaren dat het carillon voor Alkmaar van goede kwaliteit was, echter met de beperkende bepaling dat zij geen definitieve uitspraak konden doen omdat de klokken niet waren getest met klepels en op hun definitieve locatie.⁵² Ondanks deze acties liet de uiteindelijke afwikkeling met Claude Fremy niet lang op zich wachten. Op 16 augustus 1687 machtigde het stadsbestuur zijn vertegenwoordigers een claim bij Fremy in te dienen.⁵³ Pas op 15 januari 1688 werd een financieel overzicht opgesteld van wat Fremy aan Alkmaar schuldig was.⁵⁴ Het bedrag was gebaseerd op kosten, loon, materialen en rentes. Uiteindelijk kon advocaat Vingbooms op 8 maart 1688 de rekening met Fremy vereffenen.⁵⁵

Leeuwarden: Links de afgebroken St Jacobstoren en rechts het Stadhuis met klokken van Claude Fremy

1687 - Alkmaar: onderhandelingen met Melchior De Haze

Op 21 april 1687 stelde de uurwerkmaker Willem Sprakel de Alkmaarse organist Gerard de Wit voor eens contact te zoeken met de Antwerpse klokkengieter Melchior de Haze, die op dat moment in Den Haag een project onder handen had.⁵⁶ Daar kwam inderdaad een contract met Alkmaar uit rollen.⁵⁷ Op Fremy's laatste poging zijn klokken in Alkmaar op te hangen, ging het stadsbestuur welwillend in maar met de restrictie dat ze de onderhandelingen met Melchior de Haze niet zonder meer naast zich zouden neer leggen. Fremy ontving daarvan een verklaring.⁵⁸ Maar om de een of andere reden is die proefophanging nooit uitgevoerd.⁵⁹ Dit betekent dat de klokken van Fremy nooit in Alkmaar zijn geweest.

Nu het stadsbestuur van Alkmaar eenmaal had besloten met Melchior de Haze in zee te gaan rees de vraag of diens klokken zouden passen in het ijzerwerk dat Willem Sprakel intussen had opgeleverd. Op 12 september 1687 bezocht een afvaardiging van het stadsbestuur Sprakel om hierover te praten. Sprakel kon hen geruststellen, omdat hij net als Fremy de maatvoering van Pieter Hemony hanteerde.⁶⁰ Het klokkenspel van De Haze werd uiteindelijk in Alkmaar geïnstalleerd en voor keuring opgeleverd op 27 juli 1689.⁶¹ In 2014 is het nog steeds in bedrijf, zij het na enkele kleine en grote herstellingen in de twintigste eeuw.⁶²

1686-1687 - Leeuwarden

Het is merkwaardig dat Claude Fremy in die roerige periode rond het klokkenspel voor Alkmaar er soepeltjes in slaagde een klokkenspel van 28 klokken te leveren aan Leeuwarden. Na besluitvorming op 11 mei 1686

reisde een afvaardiging van het Leeuwarder stadsbestuur op 15 juni 1686 naar Amsterdam om zich door Fremy in zijn gieterij te laten informeren.⁶³ Al op 16 juli 1686 kwam een contract tot stand voor een spel van 28 klokken.⁶⁴ De klokken voor Leeuwarden werden in Amsterdam door drie deskundigen gekeurd.⁶⁵ Het verslag dateert van 16 september 1687.⁶⁶ Daags daarna regelde het stadsbestuur het vervoer van de klokken naar Leeuwarden.

Het ijzerwerk en de montage waren ook hier gegund aan uurwerkmaker Willem Sprakel.⁶⁷ Het carillon werd nog in 1687 geïnstalleerd in de Nieuwe- of St. Jacobstoren. In 1884 werd het wegens instabiliteit van de toren eruit gehaald. Pas in 1915 werd het spel weer in gebruik genomen, maar nu in de koepel van het stadhuis van Leeuwarden, waar het, zij het met een onderbreking in de Tweede Wereldoorlog, nog hangt. Kort na de oorlog zijn de klokken 'herstemd' door klok-kengieterij Van Bergen in Heiligerlee, helaas zonder documentatie vooraf, zodat we ons geen oordeel kunnen vormen over de oorspronkelijke staat van het laatste Fremy spel in Nederland.⁶⁸ ⁶⁹

1688 - Carillons voor Saksen en voor Riga?

Op 21 juli 1688 sloot Fremy een overeenkomst met Johan Ernst Spaen, vertegenwoordiger van de Keurvorst van Saksen, voor de leverantie van een klokkenspel van drie octaven met een gewicht van 14000 pond.⁷⁰ Het vervolg van deze transactie is niet bekend. André Lehr vermeldt nog een klokkenspel voor Riga, dat niet meer bestaat en waarvan zelfs geen documentatie voorhanden is.⁷¹ Wel is zeker dat Claude Fremy in 1689 een luidklok goot voor de Oude Kerk in Amsterdam.⁷²

Riga, Letland

1691 - Den Haag (deel 2)

Ondanks alle verwikkelingen was de Amsterdamse gieterij nog steeds productief. Dat blijkt wel uit een verzoek van Claude Fremy aan het stadsbestuur van Amsterdam, gedateerd 12 december 1690, voor herstel van de grootste oven van de gieterij. De oven werd daarop voor gezamenlijke rekening gerepareerd.⁷³ Het stadsbestuur van Den Haag had, na de stagnatie met Mammes Fremy in 1684, een klokkenspel besteld bij Melchior de Haze uit Antwerpen.⁷⁴ Ook dit project had een traag verloop. Fremy zag daar opnieuw een kans en stelde op 14 juni 1691 uurwerkmaker Libert van de Burg voor een spelletje van twee octaven in Den Haag te plaatsen, waarvoor hij toen juist de vormen aan het opzetten was.⁷⁵ Op 8 november 1692 kwam er zelfs een contract tussen Den Haag en Fremy tot stand voor een groter spel van 35 klokken.⁷⁶ Maar oudere uitspraken over de capaciteiten van Fremy, namelijk dat hij weliswaar een goed gieter was, maar een slecht stemmer, kwamen weer boven water, zodat dit project alsnog werd afgeketst.⁷⁷ Fremy leverde in 1692 nog wel aan Den Haag een klok voor de half-uurslag.⁷⁸ Uiteindelijk werd in Den Haag toch het klokkenspel van De Haze geaccepteerd en door Libert van de Burg geïnstalleerd. De klokken dateren van 1686

43. GA Ams, NA 5780 Notaris Van Paddenburg, 3 mei 1687

44. Rapport niet bewaard gebleven. Deskundigen waren Jurriaan Buf uit Leiden en Michiel Nuyts uit Amsterdam.

45. GA Alkmaar Res. Vrsch. SA 108 f 10-10v.

46. Bruinvis 30.

47. GA Alkmaar SA 108, p. 21v.

48. GA Alkmaar SA 108, p. 14v.

49. GA Alkmaar SA 108, p. 16, 5 juli 1687.

50. GA Alkmaar SA 108, p. 22.

51. GA Alkmaar dossier 1848, p. 22.

52. GA Ams NA 3908, f 223, 8 en 9 augustus 1687. Vier deskundigen (Sybrandus van Noord, Andreas Parghem (Parcham), Joan Schenk en Franciscus Groenhuisen, allen uit Amsterdam).

53. GA Alkmaar dossier 1848, p. 20, 16 mei 1687.

54. GA Alkmaar dossier 1848, p. 14, 15 januari 1688.

55. GA Alkmaar dossier 1848, p. 24, 8 maart 1688.

56. GA Alkmaar dossier 1848, p. 18, 21 juli 1687.

57. GA Alkmaar SA 108, p. 25, ca 23 juli 1687.

58. GA Alkmaar SA 108, p. 21-23.

59. GA Alkmaar SA 108, p. 24.

60. GA Alkmaar dossier 1848, p. 19.

61. GA Alkmaar dossier 1848, p. 34.

62. ZT.

63. ZT FGDO, 43.

64. Afschrift van het contract tussen Claude Fremy en Leeuwarden in GA Alkmaar dossier 1848, p. 9.

65. GA Ams NA 5780 Notaris Van Paddenburg dd 10 september 1687. Drie deskundigen (Haverkamp uit Leeuwarden, Verbeeck en Van Noordt beiden uit Amsterdam).

66. GA Leeuwarden Reso Mag Vr 7/17 september 1687.

67. GA Leeuwarden Reso Mag Vr 8/18 november 1686.

68. GA Alkmaar dossier 1848, p. 14, 15 januari 1688.

69. ZT FGDO, 43.

70. GA Ams NA 5479, 21 juli 1688.

71. Lehr FPH 93 en Pb 215.

72. Van Nieuwenhoven.

73. GA Ams Reso Tresio deel 8, p. 11v.

74. GA Den Haag OA 6193, p. 2.

75. GA Den Haag OA 6193, p. 83.

76. GA Den Haag OA 6193, p. 16.

77. GA Den Haag OA 6193, p. 69.

Praag Loreto toren

en 1687 en hangen nog steeds - anno 2014 en na ingrijpende herstellingen in de twintigste eeuw - in de Haagse St Jacobs Toren.⁷⁹ Een luidklok voor Makkum moet in 1692 een tussendoortje zijn geweest.⁸⁰

1694 - Een carillon voor Praag

Op 25 juni 1690 hingen de klokken voor Alkmaar nog steeds in de gieterij in Amsterdam.⁸¹ Sommige auteurs veronderstellen dat deze klokken naar Praag zijn verkocht. Dit is maar gedeeltelijk het geval. Gegevens uit de Praagse archieven brengen aan het licht dat in 1694 de Praagse koopman Eberhard de Glauchov een carillon wilde laten aanbrengen in de toren van het Loretoklooster. De aanleiding was een visioen van zijn zieke dochtertje. Zij zag engelen met klokjes zweven boven de toren van het Loretoklooster in Praag. Na haar wonderbaarlijke genezing besloot

de dankbare vader haar droom te verwezelijken.⁸² Zijn zaken hadden hem vaak naar Amsterdam gebracht. Hij kocht daar de klokken en een speeltrommel.⁸³ Het geheel werd door de uurwerkmaker Peter Neumann gemonteerd in de voorste toren van het klooster bij een nieuw uurwerk van zijn hand. De koepel moest daarvoor worden vergroot.⁸⁴ De 27 klokken kwamen op 20 december 1694 aan in Praag.⁸⁵ Een groots opgezette inwijdingsceremonie in de kapel volgde op 10 april 1695.⁸⁶ Vanaf het allereerste begin konden de klokken behalve via het uurwerk ook via een klavier bespeeld worden. Op 28 september 1695 klonken zij voor het eerst.⁸⁷

De Praagse klokken dragen alle de naam van Fremy maar zij dateren uit verschillende jaren. Acht klokken zijn van 1686, één van 1683 en zeventien van 1691.

Het klavier in Praag in 2014

De beiaardier Radek Resjek

Eén klok, waarvan het jaartal nu onbekend is, werd in 1747 vergoten door de Praagse gieter Lisiak. Deze klok en een Fremy-klok uit 1691 werden in 1994 vervangen door de Praagse gieter Petr Manousek, als onderdeel van een restauratie bij het 300-jarig bestaan van het klokkenspel. De Praagse klokken zijn in later jaren nooit bijgestemd. In 1994 zijn ze alleen maar schoongemaakt en aan nieuwe houten balken opgehangen. Zelfs de verdeling over de acht vensters is dezelfde gebleven. Deze bijna originele situatie maakt het Praagse spel tot een uniek klinkend monument, de kwaliteit van de stemming dan maar even buiten beschouwing gelaten.⁸⁸ Het is inderdaad aannemelijk dat de Praagse klokken van 1686 oorspronkelijk voor Alkmaar gegoten zijn. De klokken van 1691 waren mogelijk bestemd voor Den Haag. De klok uit 1683 is een van de oudst bekende Fremy-klokken en moet wel afkomstig zijn uit de ateliervoorraad.

1695 - Klokje voor Heusden naar Leusden; carillonklokken voor Amsterdam

De geschiedenis van een Fremy-klokje uit 1695 is een vermelding waard. Het maakte deel uit van het klokkenspel op het stadhuis van Heusden en kwam vrij bij de restauratie van stadhuis en klokkenspel in 1956. De architect bij deze restauratie heette Klokke en kon het klokje kopen. Hij plaatste het bij wijze van signatuur als deurbel in een door hem ontworpen woonhuis in Leusden.⁸⁹

De Amsterdamse organist/klokkerist Cornelis van Dort diende in 1695 bij zijn stadsbestuur een verzoek in om kleine klokken toe te voegen aan de Hemonyca-

Deurbel te Leusden met detail

rillons van Amsterdam.⁹⁰ Dit verzoek werd ingewilligd, maar de werkzaamheden zijn pas uitgevoerd in 1699 na het overlijden van Claude Fremy. Sommige klokken dragen de namen van zijn weduwe Catarine ten Wege en meesterknecht Claes Noorden, andere die van Claes Noorden in combinatie met Fremy's opvolger Jan Albert de Grave, die intussen met de weduwe

78 .ZT.

79. ZT.

80. Van Nieuwenhoven.

81. GA Den Haag OA 6193, p. 45.

82. Bastova.

83. Loreto archieven 1694, p. 523-525, Nr. 18.

84. Loreto archieven 1694, p. 555, Nr. 41.

85. Loreto archieven 1694, p. 561, Nr. 44.

86. Loreto archieven 1695, p. 38, Nr. 23.

87. Loreto archieven 1695, p. 195, Nr. 61.

88. Petr Manousek in Praag 2014. Zie Bijlage 4.

89. Persoonlijke mededeling van de eigenaar (NN).

De Speeltrommel uit Amsterdam in Praag

was getrouwd. De Zuidertoren kreeg drie klokjes in 1699 en 1700, de Westertoren kreeg er drie in 1699. De Oude Kerk en het Stadhuis kregen er elk twee en de Munt één. Het gieten en stemmen van deze klokjes werd uitgevoerd onder supervisie van de Amsterdamse organist Sybrandus van Noordt.⁹⁰

Godenne meldt het bestaan in Moskou van een luidklok van Fremy uit 1698.⁹¹ Deze klok kan door Fremy's opvolger De Grave bij zijn latere projecten voor Moskou uit de ateliervoorraad zijn meegenomen. Uit het jaar 1695 zijn ook luidklokken bekend voor Zieuwent, Zaandam en Garrelsweer.⁹²

1699 - Overlijden Claude Fremy en voortzetting van het bedrijf

Claude Fremy overleed omstreeks de jaarwisseling 1698/1699. Hij werd op 3 januari 1699 begraven en werd twee uur overluid. De weduwe Catarina zette samen met de meesterknecht Claes Noorden het bedrijf voort. Nog in januari 1699 huurden zij het pand en in februari stelden zij een maatschapscontract op. In juli 1699 trouwde Catarina met klokkengieter Jan Albert de Grave. De Grave heeft in diverse projecten voorraadklokken van Fremy verwerkt. Hiervan getuigt

een advertentie in de Amsterdamse krant van 7 april 1705.

Tot Amsterdam op de Baengracht bij de Zaagmolen-spoort in de stads geschut- en klokgieterij zijn te bekomen diverse klokken als een van 2800 lb een à 2000 lb en verscheyde kleyne, gemaakt door den vermaarden Cloudy Fremy, in zijn leven stads geschut- en klokgieter alhier. Imant gading heeft om te kopen of voor oude te ruylen, addressere zig aen Jan Albert de Grave in voorszegde stadsgeschut- en klokgieterij.

-
- 88. Petr Manousek in Praag 2014. Zie Bijlage 4.
 - 89. Persoonlijke mededeling van de eigenaar (NN).
 - 90. GA Ams Reso Tresio 5039, deel 9, p. 4.
 - 91. Meilink 2011.
 - 92. Godenne, p.5.
 - 93. Van Nieuwenhoven.
 - 94. De Lange 1972 en 1974.
 - 95. GA Alkmaar dossier 1848, p. 3, 3a, 3b

Bijlage 1:

Familie betrekkingen van Hemony en Fremy

De doopgetuigen in de families Fremy laten zien hoe de onderlinge verhoudingen lagen.

Mammertus Fremy was getrouwd met Magdalena Rauwerts. Het echtpaar kreeg drie zonen: Jan, Mammes en Claude.

Jan Fremy (1642-1705) trouwde in Amsterdam op 28 juni 1670 met Geertuy Harscamp - getuige was Claude Fremy

Gedoopt in Amsterdam

2 april 1671 - Magdalena - getuige Claude Fremy; 18 oktober 1671 - begraven een kind

23 april 1672 - Mammertus - getuigen Hertich Sybrants en Claude Fremy

21 januari 1674 - Agnes - getuige Petrus Hemony

19 januari 1675 - Petrus - getuige Petrus Hemony; 1 maart 1675 - begraven een kind

7 juni 1676 - Marie - geen getuige vermeld

28 november 1678 - Dominicus - geen getuige vermeld

Gedoopt in Woensel bij Eindhoven⁹⁴

21 juli 1679 - Franciscus - getuigen Mammes Fremy en Margaretha Hemony (dochter van François)

26 april 1683 - Maria - getuigen Mammes Fremy en Margaretha Hemony (dochter van François)

16 juni 1684 - Franciscus II - getuigen Franciscus (François Jr) Hemony en zijn vrouw

24 september 1685 - Dominicus - getuigen NN en Maria Weijs

1691: tweede huwelijk met Josina Jansen

1 april 1691 - Gertrudis - getuigen Willem en Lysbeth Jansen

22 januari 1693 - Petrus - getuigen Gerrit Glazenmaker en Antonet N.

1702: derde huwelijk geen kinderen

Claude Fremy (1646-1699) trouwde op 3 september 1685 met Catarina ten Wege (1665 - 1704)

Gedoopt in Amsterdam

6 augustus 1687 - Margaretha Magdalena - getuige Margaretha Hemony

13 oktober 1688 - Claudius - getuige Maria Vange

30 december 1690 - Petrus - getuige Maria Vange

6 februari 1692 - Anna Magdalena - getuige Jan Fremy

1694 Anna Magdalena [indirect gegeven]

in 1699 waren er twee, maar drie zonen

geen

Mammes Fremy (1651-1684)

niet getrouwd, geen kinderen

Bijlage 2:

Overzicht klokken uit de Amsterdamse gieterij van Mammes en Claude Fremy

Onderstaand overzicht van klokken van de Fremy's laat zien dat er een gestage productie was onder leiding van Mammes en Claude Fremy. De gegevens zijn ontleend aan Van Nieuwenhoven en Zingende Torens.

Klokken door Mammes Fremy

1680 basoctaaf voor het Leidse carillon

1680 Buiksloot

1680 Bennebroek

1681 carillon Purmerend

1683 Lent

Klokken door Mammes en Claude Fremy

1681 Rijswijk 2x

1683 Elburg 2x

1683 Kuinre

1683 Sint Maartensbrug

Klokken door Claude Fremy

1684 Abbekerk

1684 Oudewater, vervanging van een carillonklokje, mogelijk later door Jan Albert de Grave, die dan een Fremy klok uit de voorraad gebruikte.

1685 Leidschendam

1686 Amsterdam Westertoren

1686 Haarlem

1686 carillon Alkmaar - (Praag)

1687 carillon Leeuwarden

1689 Amsterdam Oude Kerk

1691 klokken voor Den Haag (Praag)

1692 Makkum

1692 Den Haag

1695 Garrelswier

1695 Heusden

1695 Zieuwent

1695 Zaandam

1698 Moskou

Klokken door Jan Fremy

1679 Echteld

1679 Otterlo

1683 Baardwijk NB

1686 carillon Eindhoven

Bijlage 3:

Tabel van de klokkengieters Hemony

De klokkengieters Fremy en De Haze gebruikten voor de maatvoering van klokken de tabellen van de klokkengieters Hemony. Daarin staan de diameter en het gewicht per toonhoogte. In 1739 publiceerde de Haagse organist Quirinus van Blankenburg deze getallen, die hij zelf had gekregen van Pieter Hemony. De Hoornse klokkenist Jurriaan Spruyt nam deze lijsten op in zijn handschrift 'Klokken en Klokken-Spelen'. De diameter wordt weergegeven in voeten en duimen,

T G E W I G T E N D E M A A T D E R K L O K K E N.

C 44000. Diameter.	B 1040. 3:3 $\frac{1}{2}$
G 13000. 7:9.	H 850. 3:1 $\frac{1}{2}$
A 9200. 7.	e 690. 2:10 $\frac{1}{4}$
H 6670. 6:3 $\frac{1}{2}$	cs 620. 2:9.
C 5500. 5:8 $\frac{1}{2}$	d 490. 2:6 $\frac{1}{2}$
Cs 4880. 5:7.	ds 450. 2:5.
D 3830. 5:2 $\frac{1}{2}$	e 370. 2:4.
Ds 3250. 4:9 $\frac{1}{2}$	f 310. 2:2 $\frac{1}{2}$
E 2810. 4:7 $\frac{1}{2}$	fs 270. 2:1 $\frac{1}{2}$
F 2280. 4:4.	g 234. 1:1 $\frac{1}{2}$
Es 2000. 4:2.	gs 204. 1:9 $\frac{1}{2}$
G 1620. 3:9 $\frac{1}{2}$	a 172. 1:9.
Gs 1430. 3:8.	b 157. 1:8.
1140. 3:5 $\frac{1}{2}$	b 128. 1:7.

Gewigt en de Maat der Klokken. 148

c 108. 1:6.	d 17. - 9.
cs 98. 1:5 $\frac{1}{4}$	ds 16. - 8 $\frac{1}{4}$
d 83. 1:4 $\frac{1}{2}$	e 15. - 8 $\frac{1}{2}$
ds 78. 1:4.	f 14 $\frac{1}{2}$.
e 64. 1:3.	fs 14.
f 53. 1:2 $\frac{1}{2}$	g 13 $\frac{1}{2}$.
fs 46. 1:2.	gs 13.
g 38. 1:1 $\frac{1}{2}$	a 12 $\frac{1}{2}$.
gs 34. 1:1.	b 12 $\frac{1}{4}$.
a 33. 1:1.	b 12.
b 30. 1.	c 17.
b 26. - 10 $\frac{1}{2}$	cs 11 $\frac{1}{2}$.
c 22. - 20.	d 11 $\frac{1}{4}$.
cs 19. - 9 $\frac{1}{2}$	

Uit de bovenstaande gewigten kanmen terstond op maken wat een nieuw Klokke-Spel, (zy groot of klein, ontrout soude komen te kosten: wyders zal 't gewigt der hamers drie, en dat van de klepels vier per eent bedragen.

S 3

XXVI

Tabel van Hemony bij Quirinus Van Blankenburg

het gewicht in Amsterdams pond. Een inlegvel in het contract tussen Claude Fremy en Alkmaar vermeldt de toonhoogtes en diameters, inderdaad vergelijkbaar met de getallen van Hemony, maar een tweede inlegvel geeft per toonhoogte gewichten die lager zijn dan de Hemonystandaard. Het lijkt er op dat Fremy de klokken voor Alkmaar te dun gegoten heeft.* 95

Bijlage 4:

**Huidige staat van het Praagse carillon
Samengesteld door Petr Manousek in Praag
(1994). De klokken zijn gerangschikt naar
gewicht (tweede kolom).**

derde

Archieven

Archieven van Den Haag, Leeuwarden, Purmerend, en Alkmaar.

Gebruikte afkortingen:

DTB Registers van Doop, Trouw en Begraven

GA = Gemeentearchief

SA = Stedelijk archief

OA = Oud Archief

NA = Notarieel archief

Reso Treso = Resolutieboek van de Tresorier

Reso Burg = Resolutieboek van de Burgemeesters

Reso Vr = Resolutieboek van de Vroedschap

Reso Mag = Resolutieboek van de Magistraat

Archivalia uit het kenniscentrum van Museum Klok en Peel in Asten, conservator Rainer Schütte.

De bronnen in Praag zijn:

1694: Liber Decimus rerum Memorabilium Provinciae Boëmiaë, Moraviae, et Silesiae, post illius divisionem a Provincia Austriae Liber 5. 1690 - 1694. The Capuchin Provincial Library, sign. Rkp 399

1695: Liber Undecimus rerum Memorabilium Provinciae Boëmiaë, Moraviae, et Silesiae, post illius divisionem a Provincia Austriae Liber 6. 1695 - 1700.

The Capuchin Provincial Library, sign. Rkp 400.

Literatuur

Bastova = Markéta Bastová. The Prague Loreto. A guide for the Pilgrimage site. Prague 2005.

QvB = Quirinus van Blankenburg. Elementa Musica of Nieuw Licht tot het wel verstaan van de musiek en de Bas-Continuo. 's-Gravenhage 1739. Hoofdstuk XXVI.

Bruinvis = C.W. Bruinvis, Hoe de Alkmaarsche Waagtoren zijn Klokkenspel bekomen heeft. Alkmaar 1889. Godenne = W. Godenne, Cloches en USSR. Mechelen 1960

vd Hul = D. v.d. Hul Klokkenkunst in Utrecht.

Petr Rudolf MANOUŠEKZvonař a restaurátor zvonů
Soudní znalec pro obor zvonařství - campanologie

Na Babě 1/1783, CZ-160 00 Praha 6, Česká republika

tel. ++420/233330961 manousek.helvi@seznam.cz

LORETÁNSKÁ ZVONOHRA

- tabulka dat -

Stav po restaurování ke dni 3.10.1994

Řazení dle tónů

Číslo zvonu	Spodní Ø mm	Hmotnost kg	Ladění	Rok odliti	Zvonař	Umístění v okně věže
1.	120	1,5	$g^2 - 2$	?	?	I.
2.	123	2,-	$fis^2 + 0,5$	?	?	I.
3.	137	1,6	$p^2 + 0,5$	?	?	I.
16.	184	6,2	f^2	1691	Fremy	V.
15.	183	5,5	e^2	1691	Fremy	IV.
14.	203	6,5	dis^2	1691	Fremy	IV.
17.	204	6,5	$dis^2 - 0,5$	1691	Fremy	V.
19.	207	7,6	$cis^2 + 1$	1691	Fremy	VI.
13.	220	8,5	cis^2	1683	Fremy	IV.
11.	229	9,5	$c^2 - 0,5$	1691	Fremy	III.
21.	242	11,5	ais^2	1686	Fremy	VII.
18.	259	14,-	$a^2 - 1$	1691	Fremy	VI.
10.	269	14,2	$gis^2 + 1$	1691	Fremy	III.
20.	290	18,-	$g^2 - 1$	1691	Fremy	VII.
7.	301	19,-	$fis^2 + 1,5$	1686	Fremy	II.
23.	321	24,-	$p^2 + 1$	1691	Fremy	VIII.
4.	338	27,-	e^2	1691	Fremy	I.
8.	360	33,-	$dis^2 + 0,5$	1686	Fremy	II.
22.	381	38,-	$d^2 - 1$	1686	Fremy	VIII.
5.	395	42,5	$cis^2 + 1$	1691	Fremy	I.
25.	417	48,-	$c^2 + 0,5$	1686	Fremy	V.
24.	438	56,5	$h^2 + 0,5$	1691	Fremy	IV.
26.	460	62,-	$ais^2 - 0,5$	1691	Fremy	VI.
12.	492	78,-	$a^2 - 2,5$	1691	Fremy	III.
27.	511	86,-	$gis^2 + 0,5$	1686	Fremy	VII.
9.	542	104,5	$g^2 - 1$	1691	Fremy	II.
29.	536	90,-	$fis^2 + 0,5$	1994	Manoušek	lucerna věže
28.	597	131,2	$p^2 - 0,5$	1686	Fremy	VIII.
6.	625	140,-	$dis^2 + 0,5$	1994	Manoušek	I.
30.	740	250,-	$cis^2 - 0,5$	1686	Fremy	lucerna věže

Tabel van het Praagse Carillon

Jansen = W.P.H. Jansen. Het klokkenspel van den Haagschen St. Jacobs-toren. 's-Gravenhage 1895.

de Lange 1972 = Joop de Lange. Klokkenspellen van Eindhoven. Geldrop 1972.

de Lange 1974 = Joop de Lange, De Eindhovense klokkengieter Jan Fremy. in: Klok en Klepel 15, 1974, 2-6.

Lehr FPH = A. Lehr, De klokkengieters François en Pieter Hemony. Asten 1959

Lehr Pb = A. Lehr, Van Paardebel tot speelklok. Zaltbommel 1971.

Lehr K&K = A. Lehr, Hemony en Fremy. in: Klok en Klepel 15, 1974, 7.

Lehr 2004 = A. Lehr, Een klokkengieter schrijft zijn opdrachtgever. Asten 2004.

Loosjes = A. Loosjes. De torenmuziek in de Nederlanden. Amsterdam 1916.

Meilink 2011 = L.J. Meilink-Hoedemaker. The Amsterdam bellfoundry under Jan Albert de Grave. 1699-1729. Lezing voor de World Carillon Federation, St Hugo, Michigan USA 2011. Gepubliceerd op www.laurameilink.nl

Van Nieuwenhoven = H.W. Van Nieuwenhoven. Klokkenvordering 1942-1944. Huizen 1996

Spruyt = Jurriaan Spruyt. Beschrijving van klokken en klokken-spelen. Handschrift in Archief Westfriese Gemeenten te Hoorn.

Verhagen 1989 = R. Verhagen, Sybrandus van Noordt, organist van Amsterdam en Haarlem 1659-1705. Amsterdam 1989.

Verhagen 2013 = R. Verhagen, Quirinus en de andere Van Blankenburgs. Gorssel 2013.

ZT = R. de Jong, A. Lehr en R. de Waard, Zingende Torens van Nederland. 1968-1978

ZT FGDO = A. Lehr, J. Besemer en G.Th. Delemarre, Zingende torens van Friesland, Groningen, Drenthe en Overijssel. Zutphen 1993.

Internet

André Lehr †:

Petr Manoušek:

Laura Meilink:

Museum Klok en Peel:

Rein Verhagen:

www.andrelehr.nl

www.carillon.cz

www.laurameilink.nl

www.museumklokkenpeel.nl

www.ervemuziek.nl